

МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ ТРАНСКОРДОННИХ ПРОЦЕСІВ У СТРУКТУРІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Розглянуто структуру соціологічного знання, виділено її складові елементи та обґрунтовано потребу їхнього органічного взаємозв'язку. Виділено сутнісні характеристики кожної складової структури і аргументовано положення про входження соціології транскордонних процесів до теорій середнього рівня, більш конкретно – до галузевих соціологічних теорій. Проаналізовано специфіку соціології у вивченні транскордонних процесів та їхньої складової – транскордонного співробітництва. Розглянуто шляхи розроблення навчальної дисципліни «Соціологія транскордонних процесів» з її наступним запровадженням до навчального процесу у вищій школі.

Ключові слова: *структура соціологічного знання, загальні соціологічні теорії, спеціальні і галузеві соціології, емпіричні соціологічні дослідження; глобалізація, регіоналізація, локалізація, глокалізація; соціальні процеси, транскордонні процеси, транскордонне співробітництво.*

Наша конференція присвячена соціологічному забезпеченню транскордонного співробітництва, а це вимагає чіткого окреслення предметного поля соціології у цій ділянці. У сучасних наукових дебатах соціологів побутує переконання, що соціологія як наука має найбільш невизначені та розмиті кордони предмета своїх досліджень і, на відміну від економічних наук, які давно і гранично жорстко визначили свої межі, з бігом часу лише надалі має тенденцію до запровадження до свого лона нових і нових соціальних явищ і процесів. Тому перед тим, як перейти до змістової частини свого повідомлення, маю зробити деякі вступні зауваги.

Загалом майже всі учені погоджуються з тим, що соціологія від початку свого утворення розглядалася як наука про суспільство, утворене людьми у процесі спільної життєдіяльності з метою реалізації своїх інтересів і потреб. Сучасна соціологія акцентує на тому, що в центрі її аналізу стоїть людина як істота соціальна, творець суспільства і головний суб'єкт історичного розвитку. У такий спосіб можна дати відповідь на запитання: що вивчають соціологи; принагідно зазначимо, що доба глобалізації (як буде показано згодом) внесла свої істотні корективи у розуміння предметного поля соціології в напрямку обрання за головну одиницю аналізу вже не окремого суспільства в його національно-державних кордонах, а людства в цілому. Інше важливе запитання торкається того, а що ж саме є підсумком їхніх наукових пошуків – чи то в теоретичному сенсі, чи внаслідок здійснення ними емпіричних соціологічних досліджень. Відповідь на це друге запитання є такою: соціологія продукує наукове знання про соціокультурну реальність в усій її різноманітності та на всіх щаблях її існування й розвитку. Цей соціологічний комплекс наукового знання є диференційованим і відповідним чином структурованим. Його можна уявити в наступний спосіб (див. табл. № 1).

Таблиця 1

Структура соціологічного знання

Загальні соціологічні теорії	
Спеціальні соціологічні теорії середнього рівня	Галузеві соціологічні теорії середнього рівня
- соціологія особистості	- соціологія культури
- соціологія сім'ї	- соціологія релігії
- соціологія класу	- соціологія політики
- соціологія стану, прошарку	- соціологія праці
- соціологія етносу	- соціологія управління
- соціологія нації	- <i>соціологія транскордонних процесів</i>
- соціологія маскулінності тощо	- соціологія освіти, науки тощо
Емпірична соціологічна інформація, одержана внаслідок проведення соціологічних досліджень	

Отже, як бачимо, у системі соціологічного знання виокремлюють такі складові: (1) загальносоціологічні теорії (їх вважають вищим рівнем соціологічного знання), (2) спеціальні та галузеві соціологічні теорії (або соціологічні теорії середнього рівня) та (3) емпірична соціологічна інформація (нижчий рівень соціологічного знання). Загальносоціологічні теорії розкривають універсальні закономірності та принципи становлення й розвитку різноманітних соціальних систем та різних типів суспільства. Загальносоціологічним теоріям притаманна найбільша міра узагальнення; вони фіксують головні особливості соціального розвитку, закономірності та механізми функціонування того чи іншого суспільства або людства в цілому, місце у цих процесах людини як істоти соціальної.

Теорії середнього рівня (спеціальні та галузеві соціологічні теорії), виходячи з положень загальносоціологічних теорій, а також з узагальнення емпіричної інформації, досліджують суб'єктів суспільного життя (людину-особистість і створювані нею соціальні групи та спільноти), а також їхню життєдіяльність у різних галузях та сферах людської життєдіяльності (такими головними сферами є культура, політика, економіка). Поняття «теорії середнього рівня» було запропоновано американським соціологом Робертом Мертоном. Головним призначенням цих теорій, на його думку, є «посередництво» між загальносоціологічними теоріями, які відрізняються високим рівнем абстракції, та емпіричними соціологічними дослідженнями.

Існує безліч спеціальних та галузевих соціологічних теорій. Жоден соціологічний словник не містить переліку всіх цих теорій, оскільки зробити це надзвичайно важко (якщо взагалі можливо). Справа в тому, що розвиток суспільства, зміни, що відбуваються в ньому, зникнення старих та поява нових соціальних феноменів та процесів зумовлюють появу дедалі більшої кількості нових галузей соціологічного знання (теорій середнього рівня). Так, сучасні трансформаційні процеси в Україні, що кардинально перетворюють усі сфери життя нашого суспільства – від економіки і політики до побуту і повсякденних практик людей, привели

до становлення таких соціологічних теорій середнього рівня, як електоральна соціологія, соціологія підприємництва, соціологія бідності, інформаційна соціологія, соціологія реклами, соціологія менеджменту, соціологія туризму, соціологія соціальної безпеки, соціологія свободи, а також соціологія транскордонних процесів та багато інших.

Емпірична соціологічна інформація здобувається за допомогою спеціальних методів соціологічних (емпіричних) досліджень (переважно кількісних та якісних), які встановлюють та узагальнюють соціальні факти, фіксують різноманітні дії, поведінку, погляди, потреби, інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації людей, соціальних спільнот і груп тощо. Що стосується емпіричної інформації як нижчого (але не менш значущого, ніж вищий та середній) рівня соціологічного знання, то вона здобувається завдяки соціологічним (емпіричним) дослідженням. Соціологічне дослідження можна визначити як спеціально організований процес, який здійснюється фахівцями-соціологами та спрямовується або на отримання нового знання щодо закономірностей функціонування та розвитку суспільства (людства) в цілому чи окремих соціальних спільнот, інституцій, суспільних феноменів та процесів, або на вирішення конкретних практичних завдань життєдіяльності суспільства (людства). Порівняно із загальносоціологічними, а також із спеціальними та галузевими соціологічними теоріями, знання, що отримують завдяки емпіричним соціологічним дослідженням, відрізняються найменшою мірою абстрактності, вони стосуються конкретних соціальних фактів.

Слід наголосити на тому, що такий поділ і відповідна спеціалізація не означає наявності жорстких кордонів між цими складовими структури соціологічного знання. Їхня взаємодія полягає у наступному:

1) насамперед це забезпечення функціонування так званого «кола науки», в якому спочатку обирають певний теоретичний кут зору на досліджуваний предмет (теорія), згодом здійснюють перехід на його основі до емпіричних досліджень (практика), а після цього встановлюють, чи відповідають обрані теоретичні по-

ложення отриманій картині соціального життя: якщо ні, то першопочаткові теоретичні напрацювання удосконалюють, оновлюють, приводять у відповідність до нових реалій. Таким чином здійснюється рух по колу від теорії до практики, а від неї – знову до теорії, тільки на більш високому оновленому рівні і з врахуванням змін, що увиразнилися внаслідок емпіричних соціологічних досліджень;

2) відтак теорії середнього рівня існують не самі по собі як автономні і самодостатні, а передбачають «вбудовування» у ту чи іншу загальнотеоретичну «оптику» та здійснення своїх досліджень на основі вихідних теоретичних положень, сформованих під певним кутом зору. Наприклад, якщо дослідник-соціолог вважає, що головну роль у розвитку суспільства відіграють економічні чинники, то він у своїх дослідженнях в рамках теорії середнього рівня – соціології міста – буде керуватися цим принципом і зверне увагу передусім на зумовленість усіх міських процесів саме економічною складовою, на розвиток насамперед матеріальної інфраструктури міста. Якщо ж інший дослідник-соціолог вважатиме, що провідну роль відіграють чинники культури, то його увага буде звернута на залежність, до прикладу, економічного розвитку міста від нової соціокультурної програми з ідеями першості нематеріалістичних показників якості життя городян - можливостями всебічного розвитку особистості, набуття якісної освіти, долучення до здобутків високої культури, забезпечення прав і свобод людини, особистої безпеки, потреб у незабрудненому безпечному довіклілі тощо;

3) проведення емпіричних соціологічних досліджень також не є стихійним процесом і не зводиться суто до розробки, скажімо, анкети з випадковим набором запитань. Існують певні правила організації і проведення соціологічного дослідження, які вимагають укладання його програми, а в цій програмі – визначення вихідної загальнотеоретичної теорії чи напрямку, вироблення сукупності відповідних теоретичних положень дослідження, здійснення теоретичної інтерпретації цих понять і категорій та їхньої практичної операціоналізації – тобто визначення тих конкретних показників,

індикаторів і маркерів, за якими можливо дослідити стан формування і функціонування того чи іншого соціального процесу чи явища. Отримана в такий спосіб соціологічна інформація буде не тільки достовірною; на її основі можливо повернутися до вихідних теоретичних положень і здійснити їхній перегляд, оновлення, приведення у відповідність до сьогочасних реалій.

Таким чином, сучасний професійний соціолог повинен володіти комплексом теоретичних знань та практичних умінь і навичок, аби успішно розглянути існуючу проблему і запропонувати шляхи її розв'язання. Якщо ж надана соціологом інформація буде недостовірною, викривленою, не властивою досліджуваним явищам і процесам, то до його послуг не будуть надалі звертатися ні органи державного управління, ані громадські недержавні організації чи засоби масової інформації: жоден замовник не захоче бути погано чи неправильно поінформованим, щоб його рішення, прийняті на основі такої хибної інформації, зазнали невдачі.

Завершуючи, лише зазначимо, що всі складові соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Емпірична база соціології – згруповані та узагальнені соціальні факти, які розглядаються під кутом зору різноманітних теоретичних підходів, своєю чергою стають необхідним підґрунтям для побудови та розвитку як теорій середнього рівня, так і загальносоціологічних теорій. Отже, подальший розвиток соціології як цілісної системи наукового знання пов'язаний насамперед із розвитком теоретичної та методичної бази соціологічних досліджень, що має позитивно позначитися на розвитку і загальносоціологічних, і спеціальних та галузевих соціологічних теорій.

Після викладу цих вступних зауваг виникає наступне і, очевидно, головне запитання: яке місце в цьому комплексі знань про суспільство і людину займає соціологія транскордонних процесів? Відповідно до зазначеного вище можна вважати, що соціологія транскордонних процесів є однією з галузевих соціологічних теорій, оскільки орієнтована на певну галузь суспільного життя. Ця галузь торкається в першу чергу тих явищ, які розгортаються переважно на територіях по обидва боки кордону. Соціологія

транскордонних процесів, на відміну від багатьох галузевих та спеціальних соціологій, має свою яскраво виражену специфіку. Ця специфіка полягає в наступному:

- соціологія транскордонних процесів є одним із найновіших елементів соціологічного теоретизування і практики проведення соціологічних досліджень, яка зробила перші кроки лише у середині – наприкінці ХХ ст. і нині продовжує формувати свої теоретичні основи та методичні процедури;

- соціологічне вивчення транскордонних процесів не обмежується якоюсь однією сферою суспільства чи галуззю життєдіяльності; до того ж вони охоплюють фактично всі сторони існування особистості, тієї чи іншої соціальної групи, того чи іншого суспільства або й людства у цілому (тобто безпосередньо сполучена із спеціальними соціологічними теоріями середнього рівня). Тому, формально належачи до галузевих соціологічних теорій, соціологія транскордонних процесів являє собою складне багатовимірне соціологічне знання, що існує на різних рівнях соціологічного аналізу і базується на різних загальнотеоретичних підходах, а у своїй емпіричній частині використовує як кількісні, так і якісні, а також невербальні методи дослідження або їхню триангуляцію (тобто суміщення);

- як нова гілка соціологічного знання, соціологія транскордонних процесів перетинає у своєму вивченні кордони окремих суспільств і тим самим відходить від традиційного розуміння соціології як науки про певне суспільство. Сьогодні утворюються нові соціокультурні реалії на місцях перетину таких кордонів, включно не лише з новими транскордонними та транснаціональними територіальними конфігураціями, але й з формуванням специфічних рис населення, що проживає на цих теренах по різні боки міждержавних кордонів. Тому для аналізу таких нових для соціології проблем слід застосовувати нові дослідницькі технології і розбудовувати як існуючі загальнотеоретичні підходи, так і виробляти нові ідеї та правила наукового пошуку;

- соціологія транскордонних процесів якнайтісніше пов'язана з таким науковим напрямом у системі соціогуманітарних наук, як

науки про державне управління. Немає практично жодної схожої спеціальної чи галузевої соціології, яка відіграє таке велике значення у справі створення ефективних соціальних програм та наукового забезпечення напрямків діяльності органів влади різного рівня – від загальнонаціонального до локального місцевого, а також глобального. Систематичний соціологічний моніторинг (чи супровід) транскордонних процесів здатний надати державним службовцям таку соціологічну інформацію, яка може бути ними оперативно використана у розробці та прийнятті багатьох управлінських рішень у цьому річищі.

Особливу актуальність соціологія транскордонного співробітництва отримує у добу глобалізації. Глобалізація означає низку соціальних трансформацій, з яких головними можна вважати:

а) утворення світової економіки з новими правилами розподілу праці, зростаючою щільністю контактів у світовій торгівлі і фінансах та утворенням транснаціональних корпорацій, які діють поверх кордонів національних держав;

б) революцію в інформаційних та комунікативних технологіях, створення «світової павутини» - Інтернету, великої кількості соціальних мереж, що, у свою чергу, зумовлює формування світового мережевого суспільства;

в) втрату національними державами частини свого суверенітету, панівного положення головного актора міжнародних відносин, а також примноження кількості і зростання впливовості транснаціональних акторів (неурядові громадські організації, ООН, ЮНЕСКО, Європейська Спільнота тощо);

г) руйнацію національних культур і старих ідентичностей, наступ глобальної уніфікованої масової культури і т. ін.

Можна сказати, що транскордонні процеси передували масштабній глобалізації у її сьогоdnішньому вигляді, готували громадську думку до появи глобальних соціокультурних зрушень у світі, а соціологічну науку – до потреби поглибленого осмислення нових транскордонних, а згодом і транснаціональних явищ і процесів, чи це стосувалося масової міграції (в тому числі трудової або політичної), чи виникнення нових ідентичностей (самототожнос-

тей) населення, різних його груп та й окремої особистості. Соціологи до початку доби глобалізації приділяли увагу різноманітним регіональним утворенням, тобто таким соціокультурним процесам і явищам, які формувалися й функціонували на регіональному рівні. Стрімке ж розгортання глобалізації у світі, докорінна зміна предмету соціології з суспільства на світову систему мегарівня – людство зумовили переформатування наукових преференцій багатьох соціологів у бік осмислення переходу від регіональних до глобалізаційних зацікавлень. Відтак соціологія транскордонних процесів має тенденцію утворити нині окрему складову загальносоціологічної теорії глобалізації, що швидко формується у вітчизняному та світовому науковому середовищі на початку ХХІ ст.

До розгляду транскордонних процесів долучаються проблеми їхнього протікання в умовах миру чи воєнного зіткнення. Нової гостроти транскордонні процеси набувають буквально сьогодні на теренах України; йдеться про руйнацію з боку країни-агресора колишніх правил транскордонного співробітництва та взаємодії і перехід до збройного протистояння, яке провадиться незнаними раніше методами гібридної війни. Ці новітні реалії сьогодення залишаються ще практично невивченими сучасними соціогуманітарними науками і потребують негайного аналізу з боку усіх суспільствознавців, насамперед вітчизняних соціологів.

Як і інші спеціальні та галузеві соціологічні теорії, соціологія транскордонних процесів має свою сукупність понять і термінів, центральних проблем та напрямків досліджень.

Вище вже було зазначено, що транскордонні процеси – це суб'єктна і/або природна взаємодія, що відбувається через кордон. Транскордонні процеси – це форма, різновид соціальних процесів, які, своєю чергою, є складовою процесів як таких. Транскордонні процеси існують відтоді, відколи існують кордони. Вони можуть бути обмежені тими чи іншими частинами простору (зокрема території) держав, а можуть охоплювати всю їхню глибину. Транскордонними процесами можна однаковою мірою назвати, скажімо, військове вторгнення однієї держави на територію іншої, чи спілкування через кордони за допомогою можливостей Інтернету.

У транскордонних процесах відомий науковець С. Устич виділяє три головні різновиди соціальної взаємодії через кордон:

- суб'єктну;
- інституційну та
- об'єктну.

Перші дві, вважає цей науковець, стосуються міжнародних та міждержавних відносин, а третя – природних процесів (перетікання, обміну водних і повітряних ресурсів, міграції популяцій тварин - свого роду об'єктну взаємодію). Відтак соціологія транскордонних процесів навпрост пов'язана із дослідженнями суб'єктної та інституційної взаємодії, тоді як зазначена об'єктна взаємодія не виступає безпосереднім предметним полем соціології, а радше становить природне тло протікання цього різновиду соціальних процесів, яке, безумовно, має бути максимально врахованим соціологічною наукою як таке, що здатне визначити специфіку останніх.

Коли йдеться про суб'єктну взаємодію як складову транскордонних процесів, мають на увазі різного роду міжнародні відносини, здійснювачем яких є особистість, соціальна група/спільнота, населення тієї чи іншої країни, населення того чи іншого регіону, зрештою, людство. У випадку інституційної взаємодії досліджують транскордонні відносини і взаємодії між такими соціальними інститутами, як політичні (насамперед на рівні держав), економічні (формування світової економіки та її регіональних осередків, діяльність транснаціональних компаній тощо), культурні (наука, освіта, релігії), соціальні (тут на перший план висуваються нові агенти міжнародних відносин - недержавні організації, або NGO; багато останніх функціонують на регіональному чи навіть глобальному рівнях). Міждержавні відносини були і залишаються головним прикладом інституційної взаємодії через кордон, хоча в останній час дедалі більшої ваги і значення набувають транскордонні відносини між недержавними об'єднаннями і організаціями у наднаціональному масштабі, чи це стосується регіону, а чи людства, що глобалізується.

Отже, соціологія транскордонних процесів має свою внутрішню будову і в іншому вимірі. Залежно від характеру соціальних

відносин в ній можна вирізнити вивчення транскордонного співробітництва чи транскордонних конфліктів. Обидва ці напрями здобувають радикалізованої актуальності і гостроти в умовах сучасних українських реалій і тим самим висувуються на вістря наукових пошуків вітчизняних соціологів. А для успішного здійснення цих пошуків слід відповідним чином готувати спеціалістів. Йдеться не лише про конечну потребу запровадження дисципліни «Соціологія транскордонних процесів» до навчальних планів соціологічних факультетів вищих навчальних закладів, але й про ознайомлення студентів-несоціологів з широким колом проблем та шляхів їхнього розв'язання у цій галузі. Якщо врахувати, що 19 областей України розташовано по периметру державних кордонів, то соціальну потребу у підготовці фахівців із знаннями транскордонних процесів і явищ можна вважати надзвичайно високою, а відтак і такою, що вимагає невідкладного вирішення. Власне, на цьому я й хотіла зупинитися у своїй доповіді та підготувати учасників конференції до сприйняття запропонованої колективом авторів на чолі з С. Устичем робочої програми з предмета «Соціологія транскордонних процесів» та методичних рекомендацій до його викладання та вивчення. Ми будемо вдячними нашим зарубіжним колегам за доповнення, зміни, пропозиції та інші матеріали, які допоможуть запровадити цю дисципліну у навчальний процес у вищій школі країн-учасників нашого міжнародного проекту.